

EVOLUCIÓ HISTÒRICA DE LA INTEGRACIÓ
DE LES DONES AL SISTEMA EDUCATIU I
AL MÓN LABORAL A CATALUNYA
AL LLARG DEL SEGLE XX

Raquel de la Arada Acebes

Curs 2006/2007

1	INTRODUCCIÓ	2
1.1	ANTECEDENTS DEL TEMA OBJECTE DE L'ESTUDI	2
1.2	EXPLICACIÓ DEL TEMA.....	3
1.3	OBJECTIUS I RESULTATS PROPOSATS	3
2	TREBALL DUT A TERME.....	4
2.1	PLA DE TREBALL	4
2.2	METODOLOGIA EMPRADA	4
2.3	DESCRIPCIÓ DE L'ESTUDI.....	5
2.4	DESCRIPCIÓ DELS RECURSOS UTILITZATS	5
3	RESULTATS OBTINGUTS	7
3.1	PRESENTACIÓ DELS RESULTATS OBTINGUTS	7
4	CONCLUSIONS	7
5	BIBLIOGRAFIA COMENTADA.....	8

1 INTRODUCCIÓ

1.1 ANTECEDENTS DEL TEMA OBJECTE DE L'ESTUDI

Abans de començar aquest treball vaig consultar llicències anteriors que havien tractat el tema de la coeducació i que m'han permès avançar en el mateix camí per a elaborar el present projecte. Treballs com *La igualtat d'oportunitats entre noies i nois a l'ensenyament en el marc de la reforma educativa i l'acció tutorial* d'Esther Cortada, especialista dedicada a la recerca històrica de l'educació de les dones i autora de referència obligada, *La infància a Catalunya. Una història oblidada. Proposta didàctica per a les ciències socials* d'Àngels Caba i Gusi, autora que va col·laborar amb un projecte d'història de la infància de Josep Maria Borrás i Llop i, per últim, el treball *Àvies, besàvies i rebesàvies. La dona en la industrialització. Un cas particular: la colònia Güell* de Montserrat Vilajuliu, la qual recupera, a partir de les fonts orals, la memòria de les dones que treballaven a les colònies tèxtils. Em sembla que, tot i que el projecte que proposo no coincideix exactament amb la temàtica d'alguna de les autores esmentades, aquesta recerca està en sintonia amb els treballs precedents perquè s'acosta als estudis de gènere, al món de les dones i a l'espai educatiu i professional, però és diferent pel que fa a la metodologia emprada i a la forma d'exposició dels resultats.

Per avançar en aquest camp de coneixement és inevitable fer referència al pensament feminista contemporani. La lectura d'algunes obres de capçalera d'autores contemporànies com Carme Karr, Leonor Serrano i M. Aurèlia Capmany entre d'altres, permet copsar que els estudis de gènere van aparèixer molt abans que Joan W. Scott definís el concepte de gènere com a categoria per a l'estudi científic en diverses disciplines de les anomenades ciències socials. Gràcies a les contribucions de Pilar Ballarín, Rosa María Capel¹, Esther Cortada, Consuelo Flecha i Sonsoles San Román, per esmentar algunes de les autores que han destacat per les seves investigacions sobre les dones al sistema educatiu, ha estat possible reconstruir la nostra memòria col·lectiva. A més, resulta ineludible fer referència a la contribució d'historiadors com Cristina Borderías i Mary Nash que a partir de la seva producció i de la coordinació de grups de recerca històrica han rescatat de l'oblit l'aportació de les dones en la construcció de la societat contemporània. Per últim, voldria destacar la contribució que des del camp de la filosofia realitzen autores com Celia Amorós i Geneviève Fraisse que amb la publicació dels seus assaigs articulen un discurs que permet integrar el pensament feminista dins de la filosofia il·lustrada, és a dir, de la modernitat.

Aquest projecte va néixer gràcies al treball previ d'investigació per a la tesi doctoral que vaig presentar al mes de març de l'any 2006. L'objectiu d'aquella investigació,

¹ He recollit una cita d'aquesta investigadora que expressa amb exactitud el sentit i els objectius d'aquest tipus de recerques: «la mujer, como el hombre, precisa conocer, en lo posible, su futuro de forma consciente, libre, razonada; porque tan importante como responder a ¿qué haremos? es saber cómo, porqué y cuándo se inicia el camino de los cambios en su situación social, desentrañar los mecanismos que rigen la dinámica y fijan el ritmo de las transformaciones procurando que el estudio cumpla siempre una serie de requisitos. Que sea dinámico y diacrónico, a fin de apreciar si se produce o no un cambio en la situación laboral y educativa de la mujer. Que aparezca inmerso en el marco más amplio del acontecer histórico nacional, para evitar el error de considerar los hechos que atañen al sexo femenino como algo diferente, de evolución y caracteres exclusivos. Que el tratamiento de los aspectos considerados siga una secuencia lógica, lo que justifica el análisis demográfico inicial, toda vez que sus datos constituyen el baremo imprescindible para sopesar las dimensiones reales alcanzadas por la integración laboral y educativa.» Rosa María CAPEL *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1986, pp. 16-17.

centrada en l'estudi del discurs de gènere i l'educació de les dones a la segona meitat del segle XIX, va ser descobrir el punt d'inflexió en què es van produir els canvis de rol de les dones a la societat contemporània i les noves relacions de gènere en el trànsit al nou règim. Per a entendre aquests canvis, que no es van produir de manera sobtada sinó progressivament i lenta, es van analitzar fonts primàries que tracten de l'educació de les dones i fonts censals que permeten observar el procés d'alfabetització, escolarització i professionalització docent de les dones al llarg de la segona meitat del segle XIX.

La incorporació de les dones a l'ensenyament va constituir un projecte pedagògic i polític civilitzador que va comptar amb la complicitat de diferents grups polítics i socials però, especialment, amb la implicació personal de moltes dones que es van comprometre en la realització material d'aquest projecte. Les dones es van erigir com agents socials de canvi, l'accés d'aquestes a l'educació, a la cultura i a l'ensenyament primari, secundari i superior va propiciar una revolució silenciosa cap a la igualtat. El propòsit de la recerca va ser descobrir l'entrellat dels fils de la xarxa que van teixir les dones a casa nostra per tal d'ordir la societat moderna.

Sens dubte, l'esforç realitzat al llarg d'un període dilatat de temps ha fet possible una petita contribució a la comunitat científica, però al mateix temps m'ha permès constatar que el tema era d'interès per a altres persones fora dels àmbits acadèmic i universitari. La necessitat d'eixamplar l'arc temporal de la recerca i procurar divulgar el tema a col·lectius distanciat de la universitat han estat les principals motivacions per a realitzar aquest treball.

1.2 EXPLICACIÓ DEL TEMA

La investigació s'ha centrat en l'estudi de l'educació de les dones i, especialment, l'accés d'aquestes a l'escola pública i als diferents nivells educatius al llarg del darrer segle. En aquest sentit, la implantació de la coeducació a l'ensenyament va suposar un avenç important que es va iniciar tímidament al començament del segle XX i que al període republicà es va estendre associat al moviment de renovació pedagògica impulsat des de diferents institucions com la Generalitat, amb la fundació de l'Escola Normal i l'Institut-Escola, i l'Ajuntament de Barcelona, amb la creació dels grups escolars del Patronat promoguts per la Comissió de Cultura. Haurem d'esperar fins a la llei general d'educació de 1970 i al període de transició democràtica per a què es torni a plantejar la coeducació a les aules d'educació primària i secundària.

1.3 OBJECTIUS I RESULTATS PROPOSATS

La finalitat del projecte és aprofundir en el coneixement del passat recent en l'educació de les dones, crec que aquesta memòria col·lectiva de la nostra història ens permet copsar l'evolució tan ràpida que hem experimentat en dues o tres generacions de dones i orientar els projectes de coeducació per a l'esdevenidor. Al mateix temps, voldria divulgar aquest coneixement a través de la xarxa d'internet, obrint un espai on apareguin les seves protagonistes, dones que van contribuir de forma diversa a aquests canvis i constatar, amb l'exposició de les dades estadístiques d'alfabetització, escolarització i ocupació de la població catalana al llarg del segle XX, aquesta evolució en el conjunt de la societat.

Per una banda, he recollit els discursos de gènere que van portar la població femenina a transgredir els límits i avançar en el camí cap a la igualtat, i per l'altra, he realitzat l'estudi diacrònic dels censos de població, els quals reflecteixen gràficament la correlació dels progressos en la inserció de les dones al sistema educatiu i al mercat

laboral. De passada, he volgut aprofundir en el coneixement de l'evolució històrica de les dones com a alumnes i com a mestres des dels inicis del segle XX fins als nostres dies.

La hipòtesi principal o l'eix vertebrador d'aquesta investigació és la consideració que arran de la integració de les dones dins del sistema educatiu ha estat possible el seu accés a altres espais públics. El nou escenari, sorgit a partir de les revolucions liberals burgeses, els ha permès la presa de consciència com a agents socials actius i la reivindicació dels seus drets i llibertats com a ciutadanes en condicions d'igualtat amb els homes.

2 TREBALL DUT A TERME

2.1 PLA DE TREBALL

El treball es va dividir en tres períodes:

Primer trimestre: recollida de fonts censals i documentals, transcripció dels textos fonamentals i elaboració dels gràfics i taules de població.

Segon trimestre: elaboració de la memòria amb la interpretació dels textos o discursos de gènere i l'anàlisi de les dades estadístiques obtingudes amb el tractament de les dades quantitatives.

Tercer trimestre: disseny d'un lloc web per a la divulgació d'aquelles parts de la memòria que es considerin més significatives.

Però, de fet, la recollida de fonts censals i documentals m'ha ocupat tot el període de la llicència, el disseny de l'espai web fonamentalment el segon i tercer trimestres i ha avançat en paral·lel amb la recollida de fonts, i en acabar el període de llicència he elaborat la memòria.

2.2 METODOLOGIA EMPRADA

Aquest treball d'investigació s'insereix dins dels estudis de gènere, Joan Scott defineix aquest concepte com «la construcció social de la relació entre los sexos»². Per a Gisela Bock «El género, o los sexos, no se refiere a uno o varios fenómenos concretos, sino que alude por el contrario, a un conjunto complejo de relaciones y procesos»³. Ambdues autores coincideixen a dir que el gènere és una construcció que no ve determinada per la biologia sinó per les condicions històriques, fonamentalment socials, econòmiques i polítiques que estableixen unes relacions de domini entre ambdós sexes. En tot cas, és important no perdre de vista que la construcció social de gènere ha anat evolucionant al llarg de la història.

Cronològicament, l'estudi s'ha situat en el període que va des de l'inici del segle XX fins a l'actualitat. El marc geogràfic de la recerca és el de Catalunya, especialment pel que fa a l'estudi estadístic. L'evolució del discurs de gènere es pot recórrer a través de les successives legislacions sobre educació que afectaven l'accés de les dones a la instrucció i a la docència. El paper social que van exercir les dones dedicades a la docència, esdevé un tema fonamental per tal d'entendre l'evolució professional

² Lola LUNA (ed.) *Mujeres y sociedad. Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. Barcelona: PPU, 1991.

³ Gisela BOCK «La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional». A: *Historia Social*, 1991, núm. 9, pàg. 68.

d'aquestes a l'ensenyament des del començament del segle XX fins als nostres dies. L'accés de les mestres a la professió docent i les possibilitats de promoció dins del sistema educatiu és, encara avui com al passat, objecte d'estudi i debat⁴.

Per a poder conèixer millor la seva contribució ens hem acostat a fonts primàries i secundàries que ens han permès recuperar el llegat d'aquelles dones que amb la seva vida i el seu testimoni van ocupar-se de l'educació i la pedagogia.

La metodologia d'aquest projecte d'investigació vol resseguir l'experiència docent de les dones al llarg del segle XX. Es fonamenta en un treball de documentació basat en la búsqueda i lectura de fonts escrites, principalment llibres i publicacions periòdiques, de fonts iconogràfiques, imatges fotogràfiques, cartells i dibuixos, i de fonts censals, dades del padró d'habitants de cada dècada del segle XX.

2.3 DESCRIPCIÓ DE L'ESTUDI

El projecte d'investigació proposat per a la llicència d'estudis pretén, en primer lloc, destacar les aportacions més interessants en el debat sobre la coeducació i la incorporació de les dones al sistema educatiu i al mercat del treball al llarg del segle XX i, per altra banda, constatar amb l'anàlisi demogràfica de la població catalana els avenços en la integració de les dones als espais públics.

A l'ensem, aquest treball pren forma de pàgina web per a poder estar a l'abast del professorat i l'alumnat interessats en l'aprofundiment del coneixement de la història de les dones, amb l'aportació de material inèdit i pròxim al seu entorn geogràfic. La selecció de material voldria reconstruir el camí cap a la igualtat que hem recorregut fins ara i els nous reptes que apareixen a l'horitzó d'un sistema educatiu que té com a eix transversal la coeducació i com a principi fonamental la igualtat d'oportunitats.

Els instruments de recollida de dades pel que fa a l'estudi documental són la transcripció dels textos fonamentals en suport digital per a poder exposar l'evolució ideològica del discurs de gènere al llarg del període amb la tria de fragments de fonts primàries. L'elaboració d'una cronologia i d'un fitxer biogràfic de dones de diferents grups socials que van contribuir a l'educació del seu gènere de manera diversa. Pel que fa a l'estudi estadístic de la demografia, les dades dels censos de població del segle XX han estat processades amb fulls de càlcul Excel, a partir de les dades quantitatives s'han creat gràfics de població que permeten visualitzar l'evolució demogràfica pel que fa al procés d'alfabetització, d'escolarització als diferents nivells educatius, d'accés a la docència i d'integració al mercat laboral, comparant ambdues poblacions, femenina i masculina.

2.4 DESCRIPCIÓ DELS RECURSOS UTILITZATS

El primer pas ha estat recollir totes les fonts primàries i secundàries dins d'una exhaustiva relació bibliogràfica. Aquest treball heurístic, de recollida de fonts, permet introduir al treball una bibliografia tant pel que fa a les fonts primàries com secundàries. Aquest treball és el fonament de tot l'edifici posterior, perquè en aquesta bibliografia es recolza la recerca.

Les dades de la població catalana les he recollit en fulls de càlcul d'Excel i, a partir d'aquests fulls, he creat els gràfics que permeten visualitzar la població catalana de

⁴ Vegeu María Antonia GARCÍA de LEÓN *Herederas y heridas. Sobre las élites profesionales femeninas*. Madrid: Cátedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer, 2002.

manera sincrònica, analitzant cadascun dels censos, i diacrònica, analitzant les dades de tot el període de temps estudiat. Els gràfics, elaborats amb Excel, han estat traduïts a imatges jpg per a poder inserir-los al lloc web. La consulta on line ha facilitat l'accés a les dades estadístiques des de les pàgines de l'Institut Nacional d'Estadística (INE), del Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat Autònoma de Barcelona i de Institut d'Estadística de la Generalitat de Catalunya (IDESCAT)⁵. L'INE permet descarregar les dades dels censos en documents pdf, el Centre d'Estudis Demogràfics ha elaborat taules dinàmiques d'Excel amb aquestes mateixes dades de l'INE fins a l'any 1970 i l'IDESCAT presenta les dades més recents amb el format d'Excel.

El següent pas, realitzat simultàniament amb la recerca de fonts, ha estat la seva lectura; començant per fonts secundàries que tracten temes diversos, però bàsicament d'història de l'educació, sociologia de l'educació, història de gènere i filosofia, i a continuació, consultar les fonts primàries. Per acostar-me a les fonts he consultat diverses biblioteques, arxius i centres de documentació; les biblioteques de la Xarxa de la Diputació de Barcelona (Biblioteca Miquel Llongueras i Vapor Vell, Francesca Bonnemaison, de Barcelona, Josep Janés i Tecla Sala, de l'Hospitalet de Llobregat), a les biblioteques de la Universitat de Barcelona (Biblioteca i Fons històric de la Facultat de Pedagogia, de la Facultat d'Història, la Biblioteca d'Art i la Biblioteca de Lletres i Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona), a la Biblioteca Nacional de Catalunya, a la Biblioteca Rosa Sensat, a la Biblioteca de l'Institut Català de les Dones, al Centre de Recursos i Informació de les Dones (CIRD) de l'Ajuntament de Barcelona, al Centre d'Atenció i Informació a la Dona (CAID) de l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, a l'Arxiu Comarcal de Sant Feliu de Llobregat, al Centre de Documentació Artur Martorell, a l'Arxiu Històric de l'Institut Municipal d'Educació i a l'Arxiu Històric i Administratiu de l'Hospitalet de Llobregat, a la Biblioteca del Departament d'Educació i al Centre de Recursos Pedagògics del barri de Les Corts de Barcelona.

El fet d'haver realitzat un treball anterior i recent m'ha permès acostar-me a les fonts primàries amb uns coneixements previs que han facilitat la selecció de documents i autores dels textos. Només podem entendre el passat si ens acostem a les fonts sense prejudicis, el coneixement de les mentalitats d'una determinada època per mitjà dels textos i de les imatges que conservem, ens permet comprendre que el discurs de gènere que avui transmetem és un discurs històric, fruit d'una evolució al llarg del temps i que aquesta memòria del passat ens aporta una perspectiva que ens ajuda a prendre consciència dels actuals conflictes de gènere i de la pròpia identitat.

Per últim, hi ha una part del treball més descriptiva i, aparentment, menys especulativa que seria el processament estadístic de les dades demogràfiques. Els canvis en el discurs polític i en les mentalitats s'han de contrastar amb els canvis observables a través dels censos de població. Si la part anterior de la investigació és qualitativa aquesta part estadística és bàsicament quantitativa, no obstant, es poden establir correlacions entre les dades censals i el discurs polític de gènere.

⁵ Les adreces electròniques es relacionen a continuació: per a consultar les dades de l'INE, <http://www.ine.es/inebaseweb/libros.do?tnp=71807>, del Centre d'Estudis Demogràfics, www.ced.uab.es, i de l'IDESCAT, <http://www.idescat.net>.

3 RESULTATS OBTINGUTS

3.1 PRESENTACIÓ DELS RESULTATS OBTINGUTS

La difusió dels resultats del projecte les he pogut realitzar gràcies al disseny d'un lloc web amb l'adreça <http://www.xtec.cat/~rarada/>, he sol·licitat aquest espai per a una web personal al Departament d'Educació.

Gràcies als cursos telemàtics organitzats pel servei de formació permanent del professorat, especialment gràcies a la realització del *Curs avançat en disseny de pàgines web D98* he pogut crear un espai a internet per a poder comunicar els resultats de la memòria escrita amb un valor afegit com és l'atractiu gràfic d'una pàgina web i la interactivitat enfront al document PDF.

En la realització del lloc web he incorporat algunes gràfiques de la tesi doctoral per a completar el període d'evolució des dels inicis del trànsit a la modernitat. Aquella investigació se centrava en la segona meitat del segle XIX, període que coincideix amb la incorporació de les dones a la xarxa escolar, Llei Moyano de 1857, i amb l'elaboració dels primers censos moderns, l'any 1857 tot i que fins al 1860 no s'introduiran dades d'alfabetització.

4 Conclusions

La lluita de les dones per aconseguir un lloc visible, públic i reconegut a l'espai cultural a través de les més variades estratègies no ha estat un camí fàcil. De vegades per la via de la complicitat, d'altres per mitjà de la resistència, es van haver de fer fortes en un lloc que els pogués obrir una via d'accés a l'espai públic: la docència, la beneficència, l'atenció sanitària,..., encara hi som.

El discurs dominant als nostres dies s'ha entestat a no admetre diferències, de manera que accentua l'androcentrisme perquè exclou l'estudi de les diferències de gènere i amaga les dificultats reals que les nostres alumnes es trobaran quan hagin de compatibilitzar els seus rols familiars i professionals. Hem d'analitzar els conflictes de gènere en la definició i redistribució d'espais públics i domèstics. Hem de començar a canviar el discurs de gènere⁶ per atendre les dificultats reals i denunciar tot tipus de discriminacions per aquest motiu.

Els eixos transversals als quals es pot associar aquest projecte, a banda de la coeducació que és l'eix fonamental, podem afegir el d'integració de les TIC, perquè la difusió dels resultats es fa a partir del disseny i creació d'un espai web, la cohesió social, perquè aquest material de coeducació s'adreça tant als nois com a les noies, ja que per a entendre millor les desigualtats i els prejudicis que encara perviuen hem de prendre consciència tots plegats, i, per últim, el projecte de treball fa servir la llengua catalana com a llengua de transmissió de coneixements i de divulgació a través d'internet.

⁶ Cristina Molina ens adverteix sobre el poder del discurs «La consideración del género desde su construcción discursiva no debe hacernos perder de vista que el discurso se impone por el poder y que el mismo discurso es posible porque se puede hablar y hacer callar a otros. Y sobre todo que hay que medir los discursos sobre La Mujer por sus consecuencias prácticas en la situación de las mujeres reales.» Cristina MOLINA «Género y poder desde sus metáforas. Apuntes para una topografía del patriarcado» a: Silvia TUBERT (ed.) *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra; Universitat de València, Instituto de la Mujer, 2003, p. 139.

Crec que el projecte s'adequa a la temàtica prioritària, en aquest cas la coeducació, ja que es tracta d'un estudi que aborda la integració de les dones a l'espai públic. Com a professionals de l'educació, de vegades sembla que actuem davant d'un enemic invisible i sense cap tipus de defensa. El discurs dominant imposat pels mitjans de comunicació de masses és assimilat sense aparell d'anàlisi crítica per la major part dels joves adolescents, noies i nois. A hores d'ara, tothom es declara partidari de l'emancipació de les dones, sembla que hem fet els deures i hem aconseguit la igualtat d'oportunitats al nostre entorn més proper, la realitat del nostre món global i la nostra experiència quotidiana està ben lluny d'aquesta igualtat formal necessària però no suficient. La concreció de la coeducació ha de venir de la mà de l'elaboració de nous materials i programes que esdevinguin experiències d'aprenentatge i no una simple declaració de bones intencions.

Les raons que m'han portat a presentar aquest projecte han estat personals i professionals. En primer lloc, com ja he esmentat, la realització d'una investigació prèvia que em permet assegurar que aquest tema d'estudi pot tenir continuïtat en el període posterior a 1900, per conèixer l'evolució del discurs de gènere i de la societat des del segle XX fins als nostres dies. En segon terme, per l'interès de reconstruir una història oblidada de la qual encara tenim memòria viva i que hem de recuperar i transmetre a les generacions futures perquè ens serveix per a entendre millor el present i orientar el nostre esdevenidor. Amb aquest projecte espero acostar a tota la comunitat educativa el coneixement d'un tema com l'educació de les dones que ha estat determinant per a la comprensió dels canvis socials i culturals que s'han produït al nostre país de manera silenciosa i gairebé imperceptible fins a conduir-nos a la societat moderna i democràtica de la qual avui podem fruit.

5 Bibliografia comentada

AINAUD de LASARTE, Josep M. *Mestres que han fet Catalunya*. Barcelona: Mediterrània, 2001.

L'autor ens acosta als homes i dones que van importar els principis i mètodes de l'escola nova i van dignificar l'escola pública a casa nostra.

AINAUD de LASARTE, Josep M.; COTS i MONER, Jordi; GONZÁLEZ AGÀPITO, Josep; MATA i GARRIGA, Marta; ROVIRA i JARQUE, Bru *Artur Martorell i Bisbal (1894-1967)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995, Col·lecció Gent de la Casa Gran, núm. 9.

Llibre editat per l'Ajuntament de Barcelona amb motiu del centenari del naixement d'Artur Martorell. S'incorporen al final de l'obra conferències o escrits redactats pel mateix Martorell.

AJUNTAMENT DE BARCELONA *Barcelona ciutat educadora 1900...2000*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Àrea d'educació, 1991.

Amb motiu de l'any olímpic es va presentar una retrospectiva de la història de les escoles municipals de Barcelona il·lustrada amb fotografies, plànols i gràfics, que permeten observar la transformació de la política educativa municipal al llarg de gairebé un segle.

———. *Els nostres carrers porten nom de dona. Un apropament a aquelles històries de les dones que han donat el nom als nostres carrers*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Districte de Sarrià-Sant Gervasi, 2006.

Fulletó amb imatges i una breu ressenya biogràfica de totes les dones que donen nom als carrers i places del districte de Sarrià-Sant Gervasi.

———. *Un segle d'escola a Barcelona. Acció municipal i popular. 1900-2003*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut d'Educació, Ediciones Octaedro, 2003.

L'Institut d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona va editar un llibre per a l'exposició que portava el mateix títol on s'analitza l'empremta que ha deixat la política educativa municipal amb la perspectiva de cent anys de compromís amb l'educació infantil i primària. Des de diferents perspectives s'interpreta l'evolució de l'escola al llarg dels darrers cent anys. Diversos experts s'encarreguen dels diferents capítols: la política educativa és analitzada per Jaume Carbonell, la infància per Antoni Tort, l'espai i el temps escolars per Jaume Trilla, el mestre i la mestra per Francesc Imbernon, les relacions entre l'administració i l'ajuntament per Marta Mata, l'evolució dels textos i materials escolars per Conrad Vilanou i Josep González-Agàpito, l'escolarització de les nenes i la coeducació per Esther Cortada, la llengua catalana per Carme Alcoverro, una mirada a l'escola del futur per Juana María Sancho i Fernando Hernández i una cronologia dels fets educatius més rellevants elaborada per Jordi Monés. Aquesta obra inclou un abundant material fotogràfic que il·lustra els diferents capítols, a més de l'apartat dedicat pròpiament a catàleg de l'exposició on es pot veure una exhaustiva col·lecció d'objectes de l'escola d'altres temps. Aquesta retrospectiva permet rescatar de la memòria aquelles iniciatives que van apostar per una educació pública i de qualitat, compromesa amb la formació de la ciutadania.

AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET *Maria Artigal i Bosch, mestra (1900-1980)*. Barcelona: Ajuntament de l'Hospitalet, 2004.

Llibre-homenatge a una mestra d'una escola pública unitària de nenes del barri de Santa Eulàlia del municipi de l'Hospitalet de Llobregat durant els anys trenta. El text redactat per Maria Comas, deixeble de Maria Artigal i mestra com ella, s'il·lustra amb imatges del quadern de rotació de l'escola i fotografies del període de la II República.

ARADA, Raquel de la *Les dones a Catalunya en la transició de l'Antic al Nou Règim: esferes públiques i privades*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006. [Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, Facultat de Pedagogia, Departament de Teoria i Història de l'educació, 2005].

Aquesta investigació consta de dues parts: la primera aprofundeix en el discurs de gènere que permet l'accés de les dones a l'espai públic de les escoles com a alumnes i mestres i la segona tracta de constatar als censos la incorporació de la població femenina de Catalunya al sistema educatiu entre els anys 1860 i 1900.

ARENAS, Gloria *Triunfantes perdedoras. La vida de las niñas en la escuela*. Barcelona: Graó, 2006.

Estudi sociològic que critica el sexisme i l'antropocentrisme presents al sistema educatiu contemporani. L'autora fa un repàs de les lleis que tindran implicacions coeducatives des de la Constitució de 1978 fins a la LOE.

ARNOT, Madeleine «Ciutadania i gènere, noves perspectives feministes sobre educació i ciutadania» A: Miren IZARRA; Asunción LÓPEZ CARRETERO (comp.) *El femení com a mirall de l'escola*. Barcelona: Institut d'Educació; Ajuntament de Barcelona, 1999, pp. 23-33.

L'autora parteix d'una reflexió sociohistòrica dels conceptes de gènere i ciutadania als sistemes educatius de les democràcies liberals i, a partir de l'anàlisi sociològica de la definició de ciutadania per part d'alumnat de magisteri de diferents països, realitza una proposta d'educació cívica que reinterpreti el concepte de ciutadania des d'una perspectiva de gènere inclusiva.

ATENEU BARCELONÈS *Educación femenina*. Barcelona: Parera, 1916.

Edició del conjunt de conferències que formaven part del *Curs d'educació femenina* que es va celebrar a l'Ateneu Barcelonès i en el qual van prendre part Leonor Serrano, Rosa Sensat, Carme Karr, Maria Domènech i Dolors Monserdà.

BALLARÍN DOMINGO, Pilar «Bertha Wilhelmi y su defensa de la aptitud de la mujer para todas las profesiones» A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Universidad de Granada. vol. 5, núm. 1, 1/6-1998, pp. 191-217.

Edició de la conferència de Bertha Wilhelmi al Congrés Nacional Pedagògic de 1892, celebrat a Madrid, en què l'autora reclama per a la dona el dret a l'ensenyament superior i a l'exercici professional.

BELLO, Luis *Viaje por las escuelas de Cataluña*. València: Tirant lo Blanch, 2002, edició i estudi introductor d'Agustín ESCOLANO BENITO.

Reportatges periodístics realitzats per l'autor al primer terç del segle XX, a partir de l'observació directa de la realitat escolar analitza críticament la situació de les escoles i de la professió docent a Catalunya.

BOIX BERNAL, Montserrat [et al.] *Las mujeres en el sistema educativo*. Madrid: CIDE; Instituto de la Mujer, 2001.

Treball estadístic que permet visualitzar la presència de les dones i dels homes a tots els nivells acadèmics, com a alumnes i com a professionals de la docència.

CABALEIRO MANZANEDO, Julia *Educació, dones i història*. Barcelona: Icaria, 2005.

Assaig que, des de plantejaments coeducatius, incorpora els nous corrents crítics i feministes de la historiografia a l'ensenyament de la història i proposa una metodologia a l'aula que permeti la construcció d'un ordre simbòlic femení.

CAÑELLAS, Cèlia; TORAN, Rosa *Dolors Piera: Mestra, política i exiliada*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut d'Educació, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Biografia d'una mestra republicana compromesa pedagògicament i política. Va formar part del grup Batec, fou membre del PSUC i secretària general de la Unió de Dones de Catalunya.

CAPMANY, M. Aurèlia *Obra completa 6. Memòria*. Barcelona: Columna, 1997.

Recull de dietaris on l'autora descriu la seva experiència com alumna, des del parvulari fins arribar a la Facultat de Filosofia de la Universitat, i com a docent a diversos centres d'ensenyament secundari.

CAPEL, Rosa María *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1986.

L'autora fa un estudi de caràcter històric i sociològic de les dones a Espanya al llarg del primer terç del segle XX. Analitza les condicions de treball i les possibilitats de formació a tots els nivells educatius per a les dones.

CERVERA RODÓN, Montserrat *Fent història. Materials guia per a la investigació de la història local de les dones*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2004.

Guia editada per la Diputació de Barcelona amb el propòsit d'aportar una metodologia per a la recuperació de la memòria històrica de les dones. Facilita, amb una anàlisi prèvia del context històric i una petita cronologia, la recerca de la història local de les dones de diferents períodes cronològics.

CLAUSTRES DE MESTRES DE L'ESCOLA DEL MAR; GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS i SUREDA, Salomó; ROSELL i CASAS, Joan Jordi; VERGÉS, Robert; VILANOU, Conrad *Pere Vergés i Farrés (1896-1970)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1998, Col·lecció Gent de la Casa Gran, núm. 11.

Llibre homenatge a Pere Vergés, director de l'Escola del Mar, que reconeix la tasca pedagògica i la coherència ètica d'aquest mestre i pedagog al llarg de tota la seva trajectòria professional.

CODINA, M. Teresa «Coeducació» A: M. Antònia CANALS; M. Teresa CODINA; Jordi COTS; Pere DARDER; Marta MATA; Anna M. ROIG *La renovació pedagògica a Catalunya des de dins (1940-1980). Fets i records*. Barcelona: Edicions 62, 2001.

COMAS, Margarita *Escritos sobre ciencia, género y educación*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.

CORTADA ANDREU, Esther «El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?» A: *Historia Social*, 2000, núm. 38.

L'article parla de la reivindicació de les mestres per aconseguir l'anivellament salarial a finals del segle XIX.

———. *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la II República*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, 1988.

Estudi rigorós que ens introdueix a l'escola del període republicà i al debat entorn a la coeducació. Aquest llibre conté reproduccions dels treballs de l'alumnat i fotografies que il·lustren la investigació.

———. «Com s'han educat les nenes a l'escola primària» A: AJUNTAMENT DE BARCELONA *Un segle d'escola a Barcelona. Acció municipal i popular. 1900-2003*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut d'Educació, Ediciones Octaedro, 2003, pp. 129-137.

Repàs històric a cent anys d'escola des d'una perspectiva de gènere.

CUADERNOS DE PEDAGOGÍA. *Treinta retratos de maestras. Especial 30 años. De la segunda república hasta nuestros días*. Madrid: Cuadernos de Pedagogía, 2005.

Llibre que conté el retrat, la biografia i la bibliografia de trenta mestres del segle XX ordenades cronològicament que permeten percebre les transformacions i els reptes educatius que s'han presentat al llarg d'aquesta darrera centúria.

CUESTA BUSTILLO, Josefina «El siglo XX la otra mitad de la humanidad» a: CUESTA BUSTILLO, Josefina (dir.) *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, Volum I, Madrid, Instituto de la mujer, 2003, pp. 25-94.

Introducció a una obra dins de la historiografia de gènere que pretén abastar diferents aspectes significatius per a les dones d'Espanya al segle XX: demografia, educació, treball, moviments socials, transformacions polítiques i legislatives, imatge, sexualitat i salut. Aquest primer capítol constitueix una sinopsi de l'obra general que consta de quatre volums.

DOMÈNECH i DOMÈNECH, Salvador *Manuel Ainaud i la tasca pedagògica de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Biografia de Manuel Ainaud, el llibre pretén acostar-nos a l'obra i la influència pedagògiques d'aquest personatge, promotor des de la Comissió de Cultura de la creació dels Grups del Patronat Escolar de l'Ajuntament de Barcelona.

FERRER, Angeleta; MARTÍNEZ, Maria *Diàlegs a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Laia, 1987, conversa transcrita per Xavier Febrés.

Angeleta Ferrer explica en una conversa la seva experiència pedagògica primer com a alumna de l'Escola de Bosc, de l'Institut de Barcelona i de la universitat i, més tard, com a professora de ciències a l'Institut-escola i, un cop acabada la guerra, a diferents instituts públics de noies.

FLECHA GARCÍA, Consuelo «Currículum para maestras y construcción de la feminidad» A: *Currículum: historia de una mediación social y cultural. IX Coloquio de Historia de la Educación*. Granada: Ediciones Osuna, 1996, vol. 2, pàg. 47-55.

———. «Educació de les dones i feminismes en el segle XX» *Temps d'educació*, núm. 24 (2000), p. 169-188.

———. «Los libros escolares para niñas» A: Agustín ESCOLANO BENITO (dir.) *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República. Vol. I*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997.

———. *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*. Madrid: Narcea, 1996.

Consuelo Flecha, professora d'Història de l'educació a la universitat, ha orientat els seus treballs de recerca a l'estudi de la història de l'ensenyament de les dones espanyoles, particularment ha analitzat l'accés d'aquestes a la universitat i als estudis de Magisteri.

FRAISSE, Geneviève *Musa de la razón. La democracia excluyente y la diferencia de los sexos*. Madrid: Cátedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer, 1991.

———. *Los dos gobiernos: la familia y la ciudad*. Madrid: Càtedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer, 2003.

Aquests dos assaigs de Geneviève Fraisse tracten el tema de les dones com a subjectes polítics: A *Musa de la razón* analitza els discursos que van excloure les dones de la ciutadania i el fals debat que van generar entorn a la igualtat. A *Los dos gobiernos* tracta de superar aquesta dicotomia privat/públic, domèstic/polític que van mantenir el govern de la família i les dones al marge de l'espai públic i, per tant, de la ciutadania.

GENERALITAT DE CATALUNYA *Commemoració del 50è aniversari de l'Institut-Escola. Cicle de conferències organitzat per l'associació amics de l'institut-escola a l'Ateneu Barcelonès, febrer-març 1982.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, 1982.

———. *Institut-Escola 1932-1939. Replega d'escrits amb motiu del 60è aniversari de la creació de l'Institut-Escola.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992.

———. *Projecte d'ensenyament de l'escola nova unificada.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, Consell de l'Escola Nova Unificada, 1936, [edició facsímil].

GODAYOL, Pilar (ed.) *Catalanes del XX.* Vic: Eumo, 2006.

Obra col·lectiva que destaca la contribució de les dones a diferents àmbits d'actuació, el capítol dedicat a les dones educadores està signat per Antoni Tort.

GONZÁLEZ, Ana; LOMAS, Carlos (coords.) *Mujer y educación. Educar para la igualdad, educar desde la diferencia.* Barcelona: Graó, 2002.

Reflexió col·lectiva entorn a la qüestió de gènere i la coeducació a les aules.

GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep *Rosa Sensat i Vilà, fer de la vida escola.* Barcelona: Rosa Sensat; Edicions 62, 1989.

Estudi biogràfic a partir de l'entrevista a la seva filla, Angeleta Ferrer, i de l'obra pedagògica de la mateixa Rosa Sensat, compromesa amb el moviment de l'escola nova i amb l'educació de les dones.

HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad (eds.) *Pedagogia amb veu de dones.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1999.

Obra coral que vol retre un homenatge a l'aportació pedagògica de dones d'arreu, entre les quals hi trobem les catalanes Anna Rubiés, Mercè Torrents i M. Àngels Anglada.

———. *Pedagogia del segle XX en femení.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000.

Com l'anterior, es tracta d'una obra col·lectiva però amb un marc cronològic i geogràfic més proper. Trobem articles de bona part de les dones que es van preocupar i ocupar de l'educació del seu gènere: Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Aurèlia Capmany, Dolors Canals, Marta Mata, Carme Aymerich, Maria Teresa Codina, Maria Montessori i Gabriela Mistral.

JIMÉNEZ PERONA, Ángeles «La educación en la constitución del sujeto de la modernidad» A: SEGURA GRAÍÑO, Cristina (ed.) *De leer a escribir I. La educación de las mujeres: ¿libertad o subordinación?* Madrid: Asociación Cultural Al-mudayna; Instituto de Investigaciones Feministas Universidad Complutense de Madrid; Dirección General de la Comunidad Autónoma de Madrid, 1996, pàg. 171-181.

Aquest article argumenta la diferent consideració de la dona com a subjecte i les seves implicacions pedagògiques; segons Rousseau i Kant la dona s'haurà de tractar com a subjecte premodern, sota la tutela de l'home, mentre que per a Poulain de la Barre i Condorcet la dona s'haurà de considerar com a subjecte modern i autònom.

KARR, Carme *Cultura femenina. Estudi i orientacions. Conferències donades en l'Ateneu Barcelonès 6, 13 i 20 d'abril de 1910*. Barcelona: L'Avenç, 1910.

Sessió de conferències que aborden el problema de l'educació de les dones a Catalunya i presenta el projecte de La Llar, que es va materialitzar al 1913, amb el propòsit d'oferir una educació secundària per a les joves, combinació d'ensenyament «ménagère» i cultura general.

MARIN SILVESTRE, Dolors *Francesca Bonnemaison. Educadora de ciutadanes*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2004.

Estudi de la vida i l'obra de la fundadora de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona. Al final del llibre apareixen articles escrits per la mateixa Francesca Bonnemaison.

MARTÍN GAITE, Carmen *Usos amorosos de la posguerra espanyola*. Barcelona: Círculo de Lectores, 1987.

Aquesta escriptora va realitzar un assaig sobre els usos amorosos del segle XVIII i, en aquest cas, fa memòria sobre la seva joventut, és un relat més vivencial que l'obra anterior on retrata la condició de les dones als inicis de la postguerra espanyola a la ciutat de Salamanca.

MARTÍNEZ, Cándida; PASTOR, Reyna; PASCUA, María José de la; TAVERA, Susanna (dir.) *Mujeres en la historia de España. Enciclopedia biográfica*. Barcelona: Planeta, 2000.

Obra col·lectiva que comprèn un recull biogràfic de les dones espanyoles de tots els temps agrupades per períodes cronològics.

«La Marta» *Perspectiva Escolar*, 309, novembre 2006.

Número monogràfic d'homenatge a Marta Mata. Col·lecció d'articles dedicats a la fundadora de Rosa Sensat, escrits per les persones que van inaugurar l'Escola de Mestres i d'altres que van col·laborar estretament amb ella.

MATA i GARRIGA, Marta *Àngels Garriga, la seva escola, la seva generació de mestres*. Sant Sadurn d'Anoia: Fundació Àngels Garriga de Mata, 1998.

Biografia il·lustrada d'Àngels Garriga, mestra i mare de Marta Mata. La seva pròpia filla és l'autora d'aquesta biografia que inclou material gràfic i explica la trajectòria vital d'una mestra que es va formar a l'Escola Normal de la Generalitat i va treballar al Grup Escolar Pau Vila de l'Ajuntament de Barcelona.

MEDRANO LAGUNA, Adela *Educación de la mujer. Formación de la mujer española. Conferencia de Adela Medrano Laguna, directora de la Escuela Normal el día 30 de agosto de 1939 en los Cursos de Orientación Profesional del Magisterio Primario celebrados en el Palacio de la Música de Barcelona*. Barcelona, 1939.

Discurs que manifesta el paper que, segons el règim franquista, haurà d'assumir la mestra, model de dona i transmissora de valors a les futures generacions durant la immediata postguerra.

MONÉS i PUJOL-BUSQUETS, Jordi *L'escola a Catalunya sota el franquisme*. Barcelona: Rosa Sensat; Edicions 62, 1981.

L'autor, especialista en Història de l'educació, ens acosta als moviments de renovació pedagògica que van sorgir en la clandestinitat al llarg del període

franquista. Reben atenció especial temes com l'ensenyament de la llengua catalana i la coeducació.

———. *Formació professional i desenvolupament econòmic i social català (1714-1939)*. Barcelona: Societat d'Història de l'Educació dels Països de llengua catalana, 2005, p. 275-332.

Anàlisi de l'oferta educativa de formació professional per a les dones catalanes des de la iniciativa pública (Ajuntaments, Mancomunitat i, ja al final, Generalitat) i privada (Institut de Cultura, Ateneus) durant el primer terç del segle XX.

NASH, Mary (dir.) *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.

Estudi històric que a partir de fonts orals, entrevistes a les dones del moviment feminista de la transició democràtica, i fonts iconogràfiques, fotografies i dibuixos de Núria Pompeia, reconstrueix el període de la transició des d'una perspectiva de gènere.

———. *Història de les dones als Països Catalans*. València: El Temps, 2003.

Obra col·lectiva de caràcter documental on participen diferents especialistes en història contemporània de les dones i del moviment feminista tracten diversos temes referint-se alternativament a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears.

ONTAÑÓN, Elvira *Un estudio sobre la institución libre de enseñanza y la mujer*. València: Universitat Politècnica de València, 2003.

En aquesta obra apareixen les aportacions de les dones que van escriure al BILE (Boletín de la Institución Libre de Enseñanza). S'inclouen transcripcions d'alguns articles i una breu ressenya biogràfica de les autores.

PEREYRA de la IGLESIA, Marta *Avanzando en la Teoría de Género. Guía metodológica para trabajar con grupos*. Madrid: Asociación Mujeres Jóvenes, 2001.

Aquesta obra permet familiaritzar-se amb la terminologia i els indicadors econòmics de desenvolupament necessaris per als estudis de gènere arreu del món.

PESSARRODONA, Marta *Donasses. Protagonistes de la Catalunya moderna*. Barcelona: Destino, 2006.

L'autora d'aquest llibre aporta una mirada molt personal per a redescobrir algunes de les dones que ens han conduït a la modernitat. Algunes d'aquestes relacionades amb el món de l'educació o de la pedagogia com Dolors Monserdà, Carme Karr, Carme Serrallonga i Maria Aurèlia Capmany.

PORTELL RIFÀ, Raimon *Marta Mata. El camí de l'escola*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat, 2007.

Llibre d'homenatge editat per l'Associació de Mestres Rosa Sensat, a més de la biografia aquest treball conté documents fotogràfics i articles escrits per la mateixa Marta Mata.

PRADAS BAENA, Maria Amàlia *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Barcelona: Virus, 2006.

Aquesta biografia inclou l'edició íntegra dels articles que va publicar aquesta pensadora anarquista al llarg de la seva trajectòria com a activista sindical, molts d'aquests escrits són de signe inequívocament feminista.

PRIM i SERENTILL, Josep M. *Marcats per l'escola franquista. 41 homes i dones parlen de la seva educació*. Lleida: Pagès, 2004.

L'autor ens acosta a la personalitat d'homes i dones coneguts a terres de ponent arran de llur experiència a l'escola franquista, per a construir aquests relats ha hagut de realitzar prèviament entrevistes personals.

RICHMOND, Kathleen *Las mujeres en el fascismo español. La sección femenina de la Falange, 1934-1959*. Madrid: Alianza, 2004.

Estudi de la Secció Femenina, des dels seus inicis fins al 1959. Aprofundeix en la base ideològica, l'organització jeràrquica i el funcionament d'aquesta institució. Analitza els discursos de Pilar Primo de Rivera així com les entrevistes, realitzades als comandaments d'aquesta organització a la dècada dels noranta.

SCOTT, Joan W. «El género una categoría útil para el análisis histórico» a: NASH, Mary; AMELANG, James (ed.). *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990, pàg. 23-56.

Article on es defineix el concepte de gènere, permet la fonamentació metodològica de qualsevol estudi que s'abordi des d'aquesta perspectiva.

SEGURA SORIANO, Isabel *Guia de dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995.

Primera guia de dones de la ciutat de Barcelona que permet recrear els espais per on van transitar les dones al llarg de diferents èpoques. Inclou el nomenclàtor amb una ressenya biogràfica de totes les dones que apareixen als espais de la ciutat.

SENSAT, Rosa *Vers l'escola nova*. Vic: Eumo, 1996.

L'autora fa una reflexió sobre l'experiència pedagògica que va poder desenvolupar al llarg de vint anys a l'Escola de Bosc de Montjuïc. Aquest llibre conté una introducció de Josep González-Agàpito, autor d'una biografia de la mateixa autora.

SERRANO de XANDRI, Leonor «Conferència a un Curset d'Educació Femenina» a: *Feminal*, 26 de març de 1916, núm. 108.

———. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres graus. Grau II. L'escola*. Barcelona: Impremta Elzeviriana, 1934.

———. *La educación de la mujer de mañana*. Madrid: Suc. de Hernando, 1923.

———. *La educación y las profesiones femeninas*. Madrid: Magisterio Español, sense data.

Leonor Serrano va ser inspectora d'ensenyament primari a Barcelona, des d'un primer moment als seus escrits manifesta la preocupació per l'educació de les dones i serà partidària d'una formació acadèmica que els faciliti l'accés al mercat laboral. Els seus assaigs pedagògics i la trilogia de llibres de lectura *Diana o l'educació d'una nena* defensen aquest model de dona moderna i autònoma.

SIMÓ, Isabel-Clara *Ciudadanes. Ruta de les dones de Barcelona, L'Hospitalet, Sant Adrià*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2006.

Guia urbana que permet reconstruir els itineraris de la ciutat on és visible la presència de les dones de diferents períodes històrics. Inclou, com ja havia fet Isabel Segura, un nomenclàtor amb la ressenya biogràfica de totes les dones que donen nom als carrers i places de la ciutat.

TUBERT, Silvia (ed.) *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra; Universitat de València, Instituto de la Mujer, 2003.

Obra coral que revisa el concepte de gènere, constitueix un dels darrers treballs de reflexió metodològica útil per a la fonamentació teòrica de qualsevol investigació que s'abordi des d'aquesta perspectiva.